

Analysis of Ghaznavids' Deterrence and Peacemaking Tools in Bayhaqi History (based on the model of agency and structure)

Reza Gilaki¹

1- PhD student in the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, KHU, Tehran, Iran. Email: Reza.Gilaky@Gmail.com

Date received: 2025/10/20

Date revised: 2025/11/22

Date accepted: 2025/11/23

Doi: 10.22034/ipsan.2026.585847.1016

Dor: 20.1001.1.31160719.1404.1.4.4.3

Extended Abstract

Introduction

Among the surviving historical works of medieval Iran, the History of Bayhaqi occupies a unique position. While it has traditionally been valued for the reliability of its historical narratives and the elegance of its Persian prose, its importance as a source for understanding the practical operation of political power has received far less attention. Bayhaqi does more than recount events; his narrative reveals the ways in which authority was exercised, negotiated, and maintained within the Ghaznavid state. The detailed descriptions of political decisions, administrative practices, court affairs, and provincial governance make the text particularly suitable for examining the relationship between rulers, institutions, and society.

Recent developments in political sociology have emphasized that political stability cannot be explained solely through military superiority or personal leadership. Instead, stable rule emerges through the interaction of institutional arrangements, symbolic legitimacy, administrative organization, and the actions of political actors. The theoretical perspectives developed by Anthony Giddens and Pierre Bourdieu provide useful analytical tools for examining these interactions. Giddens' theory of structuration explains how social structures both constrain and enable human action, while Bourdieu's concepts of symbolic power and social capital illuminate the less visible forms of authority through which political systems reproduce themselves.

Against this background, the present study investigates the mechanisms through which Sultan Mas'ūd sought to preserve domestic order, as reflected in the History of Bayhaqi. Rather than viewing political stability simply as the outcome of military strength, the article explores the combination of coercive, administrative, informational, and symbolic resources employed by the Ghaznavid government. Through this perspective, Bayhaqi's work is approached not merely as a historical chronicle but as a valuable document for understanding the political logic of medieval Iranian statecraft.

Methodology

This study employs a qualitative research design based on descriptive and analytical methods. The History of Bayhaqi constitutes the principal source of evidence. Relevant passages concerning the maintenance of internal order, the exercise of political authority, and the operation of governmental institutions were identified through close reading of the text.

The analysis was conducted within the conceptual framework provided by Anthony Giddens' theory of structuration and Pierre Bourdieu's sociology of power. These complementary perspectives make it possible to examine both the institutional context of political action and the role of individual agency in shaping historical developments. Rather than treating historical episodes as isolated incidents, the study interprets them as interconnected expressions of broader political structures.

Following the collection of textual evidence, the extracted materials were organized thematically according to recurring patterns of governance. Particular attention was given to four interconnected dimensions of political authority: military deterrence, administrative control, intelligence and surveillance, and cooperation with influential religious and social figures. These categories were then examined in relation to one another in order to explain how different instruments of power contributed collectively to the preservation of political stability within the Ghaznavid state.

Results and Discussion

The analysis demonstrates that the political order established under Sultan Mas'ūd relied on a combination of mutually reinforcing strategies rather than on military force alone. Bayhaqi's narrative consistently illustrates that effective government depended upon the interaction of coercive authority, bureaucratic organization, information gathering, and social legitimacy.

Military power constituted the most visible component of royal authority. Public punishment, military campaigns, and explicit threats directed toward rebellious provinces functioned as instruments of deterrence intended to discourage resistance before it emerged. The psychological impact of these measures appears to have been as significant as their military consequences, since they reinforced the perception of the ruler's capacity to punish disobedience.

Administrative institutions formed a second pillar of political stability. Provincial governors and high-ranking officials acted as representatives of the central government throughout the empire. At the same time, Bayhaqi records repeated instances of corruption, confiscation of property, and financial exploitation by these officials. Such episodes reveal an important structural contradiction: the same administrative apparatus that enabled the expansion of royal authority also created opportunities for abuse that could undermine political legitimacy.

The intelligence network represented another essential instrument of governance. The evidence indicates that Sultan Mas'ūd relied simultaneously on officially appointed inspectors and confidential informants operating within different levels of government. Surveillance extended beyond provincial administration to include members of the royal court and even individuals closely connected with the ruling family. Information therefore

became a strategic resource through which uncertainty was reduced and political control strengthened.

Equally significant was the ruler's relationship with prominent scholars, judges, and influential local notables. These individuals possessed considerable moral authority within urban society and frequently served as intermediaries between the government and local communities. Their cooperation provided the Ghaznavid administration with an important source of symbolic legitimacy while facilitating communication, negotiation, and conflict management. From Bourdieu's perspective, such relationships may be understood as forms of symbolic capital that enhanced the effectiveness of political authority without relying exclusively on coercion.

Taken together, these findings suggest that political stability within the Ghaznavid state emerged from the interaction between institutional structures and deliberate political action. Bayhaqi's account portrays governance as a multidimensional process in which military, administrative, informational, and symbolic resources were carefully combined to maintain internal order.

Conclusion

The present study has shown that the History of Bayhaqi offers a rich account of the practical functioning of political power in the Ghaznavid period. When interpreted through contemporary theories of political sociology, the text reveals that domestic stability was achieved through a complex interplay of institutional arrangements and individual decision-making rather than through coercion alone.

The evidence indicates that Sultan Mas'ūd sought to strengthen his rule by integrating military deterrence, bureaucratic administration, intelligence gathering, and cooperation with socially influential groups into a coherent system of governance. At the same time, Bayhaqi's observations draw attention to the limitations of this system, particularly the tensions created by corruption and the misuse of delegated authority. These structural weaknesses demonstrate that political order remained dependent upon the continuous management of relations between the central government, provincial officials, and local society.

More broadly, the study illustrates the value of combining classical Persian historical texts with modern social theory. Such an interdisciplinary approach makes it possible to recover dimensions of political organization that are often overlooked in conventional historical readings. Consequently, the History of Bayhaqi should be regarded not only as an outstanding literary and historical work but also as an important source for the study of political institutions, governance, and the sociology of power in medieval Iran.

Keywords

Bayhaqi History, Deterrence, Agency, Internal Peace, External Peace, Ghaznavids.

تحلیل ابزارهای بازدارندگی و صلح‌سازی غزنویان در تاریخ بیهقی (بر اساس الگوی عاملیت و ساختار)

رضا گیلکی^۱ ID

۱- دانش‌آموخته دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی تهران، تهران،

ایران. Reza.Gilaky@Gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸

Doi:10.22034/ipsan.2026.585847.1016

Dor:20.1001.1.31160719.1404.1.4.4.3

چکیده

هدف پژوهش: صلح در دوره پر آشوب و پردسیسه سلطان مسعود غزنوی در دوره‌ای ده‌ساله از بین می‌رود. در این پژوهش با تکیه بر تاریخ بیهقی و با بهره‌گیری از الگوی عاملیت و ساختار، ساز و کارهای تحقق و فرسایش صلح در حکومت غزنویان در تقابل میان پدیان و پسران بررسی می‌شود. مسئله اصلی پژوهش این است که چگونه سیاست‌های سلطان محمود و سلطان مسعود در مدیریت جنگ و صلح، با وجود شباهت‌های ظاهری، به نتایج متفاوتی انجامید.

روش پژوهش: روش تحقیق، تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر خوانش نزدیک متن است و داده‌ها بر اساس شواهد روایی تاریخ بیهقی در دو سطح «صلح داخلی» و «صلح خارجی» طبقه‌بندی شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که در عصر محمود، حضور کارگزاران کارآزموده و پیوند با خلافت، به اندازه‌ای موازنه پایدار ایجاد می‌کرد. در مقابل، مسعود با غلبه عاملیت فردی، بحران مشروعیت، حذف نخبگان کاردان و تکیه بر کارگزاران دون‌پایه، همان ابزارها را به ساز و کارهای بازدارندگی کوتاه مدت و سرکوب بدل کرد.

نتیجه‌گیری: مقاله در نهایت نشان می‌دهد که شکست مسعود در دندانتان نه صرفاً یک رویداد نظامی، بلکه حاصل فروپاشی تدریجی ساز و کار صلح و غلبه اندیشه فردگرایانه بر ساختار بود.

واژگان کلیدی: تاریخ بیهقی، بازدارندگی، عاملیت، صلح داخلی، صلح خارجی، غزنویان.

۱. مقدمه و طرح مسئله

تاریخ بیهقی، اثر فاخر و ماندگار ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی، دبیر دربار غزنوی، یکی از شاهکارهای نثر فارسی در قرن پنجم هجری است. این کتاب که در اصل «تاریخ ناصری» یا «تاریخ آل سبکتکین» نامیده می‌شد، شرحی دقیق و واقع‌گرایانه از دوران پادشاهی سلطان مسعود غزنوی است. بیهقی به دلیل جایگاه شغلی خود در دیوان رسالت، به اسناد و اطلاعات محرمانه دسترسی کامل داشت و همین امر بر ارزش تاریخی و مستند بودن روایت‌های او افزوده است. او به جای گزارش خشک و خالی وقایع، با توصیف جزئیات صحنه‌ها، حالات روحی شخصیت‌ها و فضای روانی دربار، روایتی داستانی و دراماتیک از تاریخ ارائه می‌دهد که مخاطب را در بطن وقایع قرار می‌دهد. او در روایت خویش به‌خصوص کسانی که دوست می‌داشته، به گونه تراژدی فراز و فرود شخصیت را نمایان می‌سازد. «در تمام روایات و اخبار و وقایع و حوادثی که چه در خصوص مرگ‌های عادی و طبیعی و چه در زمینه اسارت‌ها و در بند بودن‌ها، مثله کردن‌ها و به دار آویختن‌ها و همه حوادثی که به مرگ و نیستی فردی شاخص و یا گروهی انبوه منتهی می‌شود، تنظیم گردیده، همه جا از اول داستان آغاز می‌شود. ابتدا هم شخصیت فکری و موقع اجتماعی فرد مشخص می‌شود و مورخ بزرگ اوضاع آشفته زمان و عهد غزنوی‌ها، موقعیت سیاسی دربار آن عصر، وضع روحی و علمی کارگزاران و دبیران و مترسلان درباری را به صورت تابلوهای جاندار و خیره‌کننده‌ای ترسیم کرده است (صنعتی، ۱۳۹۲: ۹۵). رویکرد بیهقی به تاریخ‌نگاری، رویکردی انتقادی و صادقانه است. او همواره بر «حق» و «راستی» در نگارش تأکید دارد و خود را موظف می‌داند که آیندگان را از آنچه واقعاً رخ داده، آگاه سازد. بیهقی در مقدمه کتاب هدف خود را چنین بیان می‌کند: «اما غرض من آن است که تاریخ پایه‌ای بنویسم و بنائی بزرگ افراشته گردانم، چنان که ذکر آن تا آخر روزگار باقی ماند» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۱۲). بیهقی با مهارتی کم‌نظیر، شخصیت‌پردازی‌های ماندگاری از سلاطین، وزیران و بزرگان آن زمان ارائه می‌دهد و از همین رو است که تاریخ بیهقی فراتر از یک گزارش زمانی، به اثری در قامت رمان تاریخی بدل شده است. «ابوالفضل بیهقی در تألیف این تاریخ، روشی نوین را در تاریخ‌نگاری فارسی بنیان نهاد. او تنها به ذکر نام پادشاهان و وقایع جنگ و گریز بسنده نکرد، بلکه به تشریح احوال دربار، اخلاق و عادات مردم، ویژگی‌های شخصیتی بزرگان، و حتی جزئیات مکالمات و نامه‌نگاری‌ها پرداخت. نثر بیهقی آمیخته‌ای است از متانت و شیوایی؛ از یک سو استواری و دقت یک مورخ را دارد و از سوی دیگر، لطافت و خیال‌انگیزی یک ادیب را. او در توصیف صحنه‌ها چنان ماهر است که وقایع خشک تاریخی را به صحنه‌هایی زنده و پویا تبدیل می‌کند» (صفا، ۱۳۷۸: ۸۸۶). تاریخ بیهقی به دلیل گذر زمان و حوادث روزگار، به صورت کامل به دست ما نرسیده و تنها بخش‌هایی از آن (مجلد پنج تا ده) باقی مانده است.

شکست سلطان مسعود در نبرد دندانقان معمولاً در قالب عواملی چون قدرت‌یابی سلجوقیان، ضعف نظامی یا خطاهای سیاسی بررسی شده است؛ با این حال، کمتر پژوهشی کوشیده است این شکست را در چارچوب رابطه میان «عاملیت» و «ساختار» تحلیل کند. مسئله اصلی این پژوهش آن است که چگونه کنش فردی سلطان مسعود و نحوه مواجهه او با کارگزاران عصر محمود، به تضعیف ساختار سیاسی و نظامی دولت غزنوی انجامید. این مقاله بر آن است که شکست دندانقان صرفاً نتیجه فشار بیرونی سلجوقیان نبود، بلکه از درون ساختار قدرت غزنوی و در اثر اختلال در مناسبات میان حاکم و نخبگان دیوانی و نظامی شکل گرفت. این مقاله بر این فرض استوار است که آنچه در مناسبات میان سلطان و رقبای داخلی یا دشمنان خارجی تحت عنوان صلح بازنمایی می‌شود، در لایه‌های زیرین خود، ساز و کارهایی برای مدیریت تنش و جلوگیری از زوال ساختار قدرت است. تفاوت در کارآمدی این ابزارها، شکاف عمیقی میان عصر سلطان محمود و سلطان مسعود ایجاد می‌کند که کانون اصلی تحلیل در این پژوهش خواهد بود.

بر پایه الگوی عاملیت و ساختار - چنان‌که در آراء متفکرانی چون آنتونی گیدنز و پیر بوردیو مطرح شده است - ساختار سیاسی تنها در پرتو تعامل میان کنشگران و نهادهای تثبیت شده، استمرار می‌یابد. در دوره سلطان محمود، با وجود اقتدار فردی سلطان، حضور برخی کارگزاران کارآزموده و راهبردشناس، امکان تعدیل تصمیم‌های شتاب‌زده و حفظ انسجام ساختاری را فراهم می‌کرد؛ اما در عصر مسعود، حذف تدریجی «پدریان» و برکشیدن نیروهای وابسته به دربار، پیوند میان تجربه سیاسی و ساختار قدرت را تضعیف کرد. مسئله اینجا است که آیا سلطان مسعود در بند ساختارهای سخت‌گیرانه بود یا اراده فردی او ساختارها را به زوال کشاند؟ در نهایت، این پژوهش با تکیه بر شواهد تاریخی کتاب بیهقی، بر آن است تا نشان دهد که سقوط مسعود نه یک اتفاق، بلکه نتیجه محتوم فقدان راهبرد صلح‌محور و قربانی کردن خرد جمعی در پای استبداد فردی بود. برای اثبات این مدعا، در متن مقاله، ابزارهای صلح در دو ساحت «داخلی» و «خارجی» به تفکیک بررسی خواهند شد؛ در بُعد داخلی، به کنش‌های مسعود در مواجهه با رقبای و سرداران متمرّد برای حفظ انسجام دربار و مدیریت بحران مشروعیت پرداخته می‌شود، و در بُعد خارجی، ساز و کارهای سیاسی و تضمین‌های امنیتی به کار گرفته شده در برابر قدرت‌های بیرونی ارزیابی می‌گردد. با واکاوی این دو دسته ابزار، روشن خواهد شد که چگونه تهی شدن نهاد قدرت از راهبردشناس‌های خردمند و جایگزینی آنان با کارگزاران کوتاه‌بین، نه تنها صلح را از کارکرد اصلی خود بازداشت، بلکه عملاً زمینه را برای فروپاشی ساختاری حکومت فراهم کرد.

۱-۱- پیشینه و ادبیات پژوهش

تاریخ بیهقی به واسطه غنای روایی و عمق تحلیل‌های سیاسی، همواره کانون توجه پژوهشگران در حوزه‌های ادبی، تاریخی و علوم اجتماعی بوده است. در حالی که بخش عمده‌ای از ادبیات پژوهشی این حوزه بر ابعاد نمایشی، زبانی و ساختار ادبی اثر متمرکز بوده، مطالعاتی نیز با رویکردهای بین رشته‌ای به واکاوی مناسبات قدرت در دربار غزنوی پرداخته‌اند. با این حال، بررسی دقیق «صلح» نه به مثابه یک غایت اخلاقی، بلکه به عنوان ابزار راهبردی در مدیریت بحران و حفظ ساختار قدرت، همچنان خلأی است که پژوهش حاضر می‌کوشد با تکیه بر نظریه عاملیت و ساختار، به آن پاسخ دهد. در ادامه، مهم‌ترین آثار مرتبط که زمینه‌ساز ورود به این مبحث بوده‌اند، نقد و بررسی می‌شوند:

نخستین پژوهش شایان توجه، مقاله «اندیشه ماکیاولی و تاریخ بیهقی» اثر سعید حاتمی (۱۳۹۰) است. نویسنده در این جستار، با رویکردی تطبیقی، شیوه‌های حکومت‌داری سلطان مسعود را با آرای ماکیاولی سنجیده و شاخصه‌هایی نظیر نیرنگ‌بازی، خشونت مصلحت‌جویانه و مدیریت توازن در میان سپاهیان را احصاء کرده است. اگرچه این پژوهش در تبیین ماهیت پراگماتیستی قدرت در دربار مسعود موفق عمل کرده، اما رویکرد آن عمدتاً «نظریه‌محور» است. از این رو، از تحلیل جزئیات راهبردی و ساز و کارهای سیاسی که در قالب صلح و جنگ در متن بیهقی بازنمایی شده‌اند، فراتر نمی‌رود و به طبقه‌بندی تفکیکی ابزارهای مهار تنش نمی‌پردازد.

در حوزه‌های دیگر، قاسم صحرایی و مریم میرزایی مقدم (۱۳۹۰) در مقاله «بی‌اعتمادی در دستگاه مسعود غزنوی و دلایل آن در تاریخ بیهقی»، بر متغیر «بی‌اعتمادی» به عنوان ابزار شکست‌های این دوره تأکید ورزیده‌اند. یافته‌های این پژوهش، ارتباط معناداری میان فضای بی‌اعتمادی در دربار و فروپاشی انسجام ارکان حکومت ترسیم می‌کند. این مطالعه از آنجا که بسترهای روانی و سیاسی تنش را به خوبی واکاوی کرده است، نقطه عزیمت مناسبی برای پژوهش حاضر فراهم می‌آورد؛ به گونه‌ای که بی‌اعتمادی در پژوهش پیش‌رو به مثابه «مفروض پایه‌ای» برای تبیین چگونگی شکست ابزارهای صلح‌سازی در عصر مسعود به کار گرفته می‌شود.

سرانجام، پژوهش مرجان بدیعی ازنده‌ای و همکاران (۱۴۰۳) با عنوان «تکاپوی امنیتی دستگاه جاسوسی و آنها در تثبیت و تداوم حکومت مسعود غزنوی...»، بر یکی دیگر از موتیف‌های کلیدی تاریخ بیهقی یعنی «جاسوسی» تمرکز کرده است. این اثر به خوبی نشان می‌دهد که چگونه احساس ناامنی در لایه‌های دربار، منجر به گسترش شبکه‌های نظارتی شده است. با این حال، تفاوت بنیادین پژوهش حاضر با این اثر در آن

است که جاسوسی را صرفاً در یک ساختار امنیتی مجزا نمی‌بیند؛ بلکه آن را بخشی از یک «شبکه به هم پیوسته قدرت» می‌انگارد که در تعامل با سایر ابزارهای عاملیت محور (مانند نقش مشاوران خردمند و قدرت نرم اعیان) عمل می‌کند.

در پیوند با این آثار، محمد راغب (۱۳۹۴) در روایت‌شناسی تاریخ‌نگارانه تاریخ بیهقی، با تمرکز بر ساختارهای روایی و شکاف‌های زمانی اعتبار راوی، نشان می‌دهد که بیهقی از رهگذر شگردهایی روایی، رخدادها و شخصیت‌ها را در قالبی معنادار سازمان می‌دهد. این پژوهش سهمی ارزشمند در فهم فن روایت‌پردازی بیهقی دارد، اما مسئله «صلح» یا «بازدارندگی» را به عنوان ابزار راهبردی قدرت واری نمی‌کند و در سطح صرفاً روایت‌شناختی - و نه جامعه‌شناسی سیاسی - باقی می‌ماند؛ پژوهش حاضر، با تکیه بر همان دقت روایی که راغب برجسته می‌کند، آن را در خدمت تحلیل عاملیت و ساختار سیاسی به کار می‌گیرد.

در حوزه نظری پژوهش، مسئله اصلی از تقابل ساده فرد و جامعه فراتر می‌رود و بر نسبت درهم‌تنیده عاملیت و ساختار در تولید نظم سیاسی، مهار منازعه و بازتولید قدرت تمرکز می‌کند. در این چارچوب، ساختار نه صرفاً محدودکننده، بلکه میدان امکان کنش است و عاملیت نیز نه بیرون از ساختار، بلکه درون آن و از خلال آن عمل می‌کند؛ از همین رو، بحث‌های جدید بیش از آنکه بر جدایی این دو تکیه کنند، بر شیوه‌های تداخل و اثرگذاری متقابل آنها متمرکز شده‌اند (Stones, 2017). گیدنز نیز در نظریه ساخت‌یابی، ساختار و عاملیت را «دوگانه‌ای جدایی‌ناپذیر» می‌فهمد؛ یعنی ساختار هم‌زمان هم وسیله کنش است و هم حاصل آن (Chatterjee, Kunwar & den Hond, 2019). چنین صورتی از نظریه، برای خوانش تاریخ بیهقی اهمیت ویژه دارد، زیرا نشان می‌دهد که کنش‌های سیاسی سلطان محمود و سلطان مسعود را باید در نسبت با قواعد، نهادها، شبکه‌های وفاداری و محدودیت‌های درباری فهم کرد، نه فقط به صورت تصمیم‌های فردی.

از سوی دیگر، سنت بوردیوی امکان دقیق‌تری برای توضیح ساز و کارهای بازدارندگی فراهم می‌کند. در این سنت، «میدان» و «عادت‌واره» ابزارهایی هستند برای فهم اینکه چگونه کنشگران درون ساختارهای تثبیت شده عمل می‌کنند و در عین حال آنها را بازتولید یا دگرگون می‌سازند (Leander, 2010) و نیز عادت‌واره را یکی از مهم‌ترین پاسخ‌ها به پارادوکس عاملیت در برابر جبر اجتماعی می‌داند و نشان می‌دهد که این مفهوم چگونه به توضیح کنش ظاهراً فردی، اما درواقع ساخت‌یافته، کمک می‌کند (Joseph, 2020). بر این اساس، در مقاله حاضر می‌توان ابزارهای بازدارندگی غزنویان را نه به عنوان تدابیر پراکنده، بلکه به مثابه

ساز و کارهایی دید که در درون میدان قدرت و در چارچوب عادت‌واره‌های سیاسی زمانه معنا می‌یابند. در دوره محمود، این ساز و کارها بیشتر در جهت تثبیت موازنه و تولید صلح عمل می‌کنند، اما در دوره مسعود، همان ساز و کارها زیر فشار بحران مشروعیت، حذف کارگزاران کارآمد و غلبه فردگرایی سیاسی، به ابزارهایی کوتاه مدت و کم دوام تبدیل می‌شوند. این خوانش با جمع‌بندی تاریخی O'Donnell هم‌ساز است که بحث ساختار/عاملیت را به پرسش از «اهمیت نسبی ساختار و عاملیت و رابطه میان آن دو» فرو می‌کاهد؛ پرسشی که دقیقاً با مسئله این مقاله پیوند دارد.

۱-۲- روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و خوانش دقیق متن *تاریخ بیهقی* گردآوری شده و با بهره‌گیری از روش خوانش نزدیک، شواهد مرتبط استخراج شده‌اند. سپس این شواهد بر پایه چارچوب نظری عاملیت و ساختار، با تأکید بر آرای آنتونی گیدنز و پیر بوردیو، تحلیل و تفسیر شده‌اند. در فرایند تحلیل، رویدادها و کنش‌های روایت شده در *تاریخ بیهقی* بر اساس نسبت میان عاملیت کنشگران و ساختارهای سیاسی و اداری حکومت غزنوی بررسی و در محورهای موضوعی مرتبط طبقه‌بندی شده‌اند. این شیوه امکان می‌دهد تا افزون بر توصیف رویدادهای تاریخی، سازوکارهای پنهان شکل‌گیری و تحول مناسبات قدرت و پیامدهای آن در متن *بیهقی* تبیین شود.

۱-۳- چارچوب نظری

برای تحلیل کنش‌های سیاسی در *تاریخ بیهقی*، نخست باید میان دو سطح از تصمیم‌گیری تمایز نهاد: «راهبرد»^۱ و «راه‌کنش»^۲. راهبرد [strategy] از ریشه strategia در زبان یونانی به معنای سرداری یا سپهسالاری از strategos سردار] در اصل مفهومی نظامی است و به معنای سنجیدن موقعیت خود و حریف و طراحی طرحی کلی برای دستیابی به هدفی بلند مدت است؛ در سیاست نیز به بسیج امکانات و جهت‌دهی کلان به کنش‌ها برای تحقق هدفی اساسی اطلاق می‌شود. در مقابل، راه‌کنش به روش‌های جزئی و مقطعی برای عبور از مراحل و موانع در مسیر این هدف گفته می‌شود (آشوری، ۱۳۹۳: ۲۶). از این رو، هر نظام سیاسی نیازمند عقلانیت راهبردی است که بتواند میان اهداف کلان و کنش‌های جزئی پیوند برقرار کند.

1 - Strategy

2 - Tactic

این تمایز ما را به پرسش بنیادی تری رهنمون می‌کند: تصمیم‌های سیاسی چگونه شکل می‌گیرند؟ آیا حاصل اراده فردی هستند یا برآمده از شرایط و نیروهای ساختاری؟ برای پاسخ به این پرسش، می‌توان از نظریه «عاملیت و ساختار» بهره گرفت. در این چارچوب، «عاملیت» به توانایی کنشگر برای عمل کردن و اثرگذاری بر جریان امور اشاره دارد؛ چنان‌که گیدنز تأکید می‌کند، عاملیت پیش از آنکه صرفاً به نیت مربوط باشد، به «توان انجام دادن عمل» دلالت دارد و ناظر بر موقعیت‌هایی است که در آن، فرد می‌توانست به گونه‌ای دیگر نیز عمل کند (گیدنز، ۱۳۸۳: ۱۳۹). از سوی دیگر، «ساختار» مجموعه‌ای از قواعد، نهادها، روابط قدرت و هنجارهایی است که کنش را شکل می‌دهند و در عین حال آن را محدود می‌کنند.

در نظریه‌های جدید، این دو در تقابل مطلق قرار ندارند. گیدنز با طرح نظریه «ساخت‌یابی» نشان می‌دهد که ساختارها نه تنها قیدشکن، بلکه محصول آن نیز هستند؛ یعنی کنشگران در همان حال که در چارچوب ساختار عمل می‌کنند، آن را بازتولید می‌کنند (توحیدفام و حسینیان، ۱۳۸۸: ۸۴). بوردیو نیز با مفاهیمی چون «عادت‌واره» و «میدان» نشان می‌دهد که ساختارهای اجتماعی درونی می‌شوند و به صورت گرایش‌های پایدار در کنش افراد حضور می‌یابند؛ به گونه‌ای که جهان اجتماعی هم در بیرون انسان و هم در درون او (در قالب طرح‌واره‌های ادراکی و ارزشی) وجود دارد (شامپاین، ۱۳۹۱: ۱۹).

این رویکرد در واقع تلاشی است برای عبور از دوگانه کلاسیک «سوژه مختار» و «ساختارهای تعیین‌کننده». در سنت فلسفی جدید، از دکارت تا سارتر، بر خودآگاهی و اختیار سوژه تأکید می‌شد؛ اما علوم جدیدی چون جامعه‌شناسی و روان‌کاوی نشان دادند که کنش انسان در معرض نیروهایی فراتر از آگاهی مستقیم او نیز قرار دارد (شامپاین، ۱۳۹۱: ۱۸). از سوی دیگر، برخی رویکردهای ساختارگرا چنان بر تقدم ساختار تأکید کردند که تاریخ را به «فرایندی بدون سوژه» فرو کاستند و کنشگران را به کارگزارانی منفعل بدل ساختند. در برابر این دیدگاه، بوردیو کوشید تا با حفظ اهمیت ساختار، عاملیت انسان را نیز بازتعریف کند و نشان دهد که کنش اجتماعی حاصل تعامل این دو سطح است (شویره و فونتن، ۱۳۸۵: ۹۶). در همین چارچوب، کنشگر نه کاملاً آزاد و نه کاملاً مقهور، بلکه «عامل»ی است که در نسبت با کل و جزء و در تعامل با ساختار معنا می‌یابد (شایان‌مهر، ۱۳۹۴: ۵۳) و ساختار نیز نه امری ایستا، بلکه در رابطه دیالکتیکی با کنش انسانی قرار دارد (شایان‌مهر، ۱۳۹۴: ۵۴).

کاربست این چارچوب در حوزه سیاست، به‌ویژه در تحلیل «حاکمیت»، اهمیت ویژه‌ای دارد. حاکمیت صرفاً اعمال زور نیست، بلکه نوعی رابطه اجتماعی است که بر پایه انتظارات متقابل و پذیرش «مشروعیت» شکل می‌گیرد؛ چنان‌که ویر تأکید می‌کند، هیچ نظام قدرتی بدون ادعای مشروعیت پایدار نمی‌ماند (بودون

و بوریکو، ۱۳۸۵: ۲۷۸). از این منظر، تصمیم‌های سیاسی - اعم از راهبردی و راه‌کنشی - حاصل تعامل میان عاملیت حاکم (اراده، شخصیت، ترس‌ها و اهداف او) و ساختار قدرت (نهاده‌ها، کارگزاران، سنت‌ها و روابط اجتماعی) است.

۲. بحث و بررسی

با این چارچوب می‌توان تاریخ بیهقی را عرصه برهم‌کنش عاملیت و ساختار دانست. سلطان محمود نیز، همچون مسعود، پادشاهی مقتدر و در بسیاری موارد خودرأی و مستبد بود؛ با این حال، استبداد او به فروپاشی ساختار سیاسی غزنوی نینجامید. تفاوت اصلی را باید در نسبت میان «عاملیت» و «ساختار» جستجو کرد. عاملیت سیاسی محمود، بر خلاف مسعود، در تعامل با شبکه‌ای از کارگزاران کارآزموده، راهبردهای دیوانی و ساز و کارهای تثبیت‌کننده قدرت عمل می‌کرد؛ از این رو، تصمیم‌های فردی او غالباً به بازتولید و تقویت ساختار حکومت می‌انجامید. اما در عصر مسعود، بحران مشروعیت، بدگمانی سیاسی و حذف تدریجی «پدریان» و نیروهای خردمند، موجب شد که ساختار قدرت توان تعدیل و مهار استبداد فردی را از دست بدهد. بیهقی، در جایگاه دبیر دربار غزنوی، این فرایند را با تمثیل‌های عمیق ساختاری-انسانی تصویر می‌کند. او حکومت را به «خیمه» تشبیه می‌کند که ستون آن پادشاه، طناب آن لشکر و میخ‌های آن رعیت هستند؛ اگر ستون سست شود، کل خیمه فرو می‌ریزد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۶۶). در تمثیل دیگر، «نفس ناطقه» (خرد) را پادشاه مستولی می‌داند که باید بر «لشکر» (خشم) و «رعیت» (هوا و هوس) سلطه داشته باشد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۹۲). این تمثیل‌ها نشان‌دهنده آن است که بیهقی عاملیت پادشاه را مشروع می‌داند، حتی اگر به قیمت فداکاری لشکر و رعیت تمام شود. با این حال، او در نهایت سقوط مسعود را به «قضای الهی» و «تقدیر» نسبت می‌دهد: «و چگونه دفع توانستی کرد این ملک قضای آمده را...» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۸۵). این توسل به تقدیر، هرچند در ظاهر تسلیم در برابر مشیت الهی است، در عمق می‌تواند به مثابه ساز و کاری دفاعی-روانی فهمیده شود؛ ساز و کاری که شکست‌ها و خطاهای فاحش را از حوزه مسئولیت انسانی خارج کرده و به قلمرو غیب می‌سپارد، در حالی که کامیابی‌ها همچنان به عاملیت شاه نسبت داده می‌شوند (دهقانی، ۱۳۹۵: ۳-۳۲).

۲-۱- راهبردهای خردمند در ساختار قدرت محمودی

تحلیل رفتار سیاسی کارگزاران و امیران غزنوی در عهد سلطان محمود نشان می‌دهد که ساختار دیوان‌سالاری در این دوره، با وجود صبغه استبدادی، فضا را برای عاملیت راهبردهای هوشمند باز می‌گذاشت. نمود عینی این مدعا، نقش مصلحانه کارگزارانی چون ارسلان جاذب (والی و سپاهدار توس)

در مهار بحران‌های داخلی و تعدیل تصمیمات حکومت است. بونصر مشکان در سال ۴۲۹ه. درباره او گفت: «ارسلان جاذب گریزی بود که چون اویی یاد نداشتند» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۰۹). فردوسی هم در شاهنامه به نقش ارسلان جاذب اشاره کرده و او را نگهدارنده تاج شاهی محمود دانسته است:

و دیگر دلاور سپهدار طوس که در جنگ بر شیر دارد فسوس
بیخشد درم هرچه یابد ز دهر همه آفرین جوید از دهر بهر
به یزدان بود خلق را رهنمای سر شاه خواهد که باشد بجای

(فردوسی، ۱۳۹۶: ۱۸)

در کتاب زین‌الأخبار به دوران‌دیشی ارسلان جاذب در شناخت چهار هزار خانواده ترکمانان اشاره شده است: «و اندرین وقت که امیر محمود به ماوراءالنهر بود فوجی مردم از سالاران و پیشروان ترکستان پیش او آمدند و بنالیدند از ستم امراء ایشان بر ایشان و از رنج‌های که بر ایشان همی بود، گفتند ما چهار هزار خانه‌ایم اگر فرمان باشد خداوند ما را بپذیرد که از آب گذاره شویم و اندر خراسان وطن سازیم، او را از ما راحت باشد و ولایت او را از ما فراخی باشد که ما مردمان دشتی‌ایم و گوسفندان فراوان داریم و اندر لشکر او از ما انبوهی باشد. امیر محمود رحمه‌الله علیه رغبت افتاد که ایشان را از آب گذاره آرد، پس دل ایشان گرم کرد و ایشان را امیدهای نیکو نمود و مثال داد تا از آب گذاره آیند، و ایشان به حکم فرمان او چهار هزار خانه از مرد و زن و کودک و بنه و گوسفند و اشتر و اسب و ستوران به تمامی از آب گذاره آمدند و اندر بیابان سرخس و بیابان فرا[وه] و باورد فرود آمدند و خرگاه‌ها بزدند و همان‌جا همی بودند. و چون امیر محمود از آب گذاره آمد امیر طوس ابوالحرث ارسلان الجاذب پیش او آمد، گفت این ترکمانان را اندر ولایت خویش چرا آوردی؟ این خطا بود که کردی، اکنون که آوردی همه را بکش و یا به من ده تا انگشت‌های نر ایشان ببرم تا تیر نتوانند انداخت. امیر محمود را رحمه‌الله از آن عجب آمد گفت بی‌رحم مردی و سخت سطرذلی، پس امیر طوس گفت: اگر نکنی بسیار پشیمانی خوری. و همچنان بود و تا بدین غایت هنوز به صلاح نیامده است» (گردیزی، ۱۳۲۷: ۶۷). هنگامی که مستقر شدن چهار هزار خانوار از ترکمانان در نواحی دشت خاوران، باورد، فراوه و نسا (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۷؛ ۶۱۴) به دلیل فساد و تطاول ایشان منجر به تظلم‌خواهی و ناله رعایای خراسان شد، سلطان محمود ارسلان جاذب را مأمور اخراج آنان کرد. با طولانی شدن فرایند مهار این بحران، حاجب غازی نیز به کمک ارسلان فرستاده شد تا با رنجی گران، عمده آنان را به بلخان کوه عقب برانند. این کنشگری منسجم خردمندان نظامی و سیاسی عهد محمودی در مهار

عاملان آشوب (که در متن بیهقی با نام «شبانان» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۱۲) و «ساربانان» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۱۴) خوانده شده‌اند)، مانع از آن شد که این گروه‌های گریزپای ایلپاتی ساختار امنیت خراسان را متزلزل کنند؛ امری که پس از مرگ محمود و با عاملیت مخرب پسران زمینه‌ساز سقوط مسعود در نبرد دندانقان شد.

۲-۲- بحران مشروعیت و پارانوئای^۱ خودکامه گرایانه مسعود

نقطه عزیمت فرسایش ساختاری در دولت غزنویان متأخر، چالش «مشروعیت» شخص سلطان مسعود است. مسعود که با نادیده گرفتن ولیعهدی از پیش تعیین شده برادرش محمد به قدرت رسیده بود، همواره با هراس نامشروع تلقی شدن دست به گریبان بود. اگرچه ابوالفضل بیهقی به سبب صبغه وقایع‌نگاری سلسله، در توصیف انتقال قدرت تلاش می‌کند مسعود را مستقیماً از طریق محمود به سبکتگین (بانی سلسله) برساند و از دوره کوتاه مدت محمد بگذرد (والدمن، ۱۳۷۵: ۱۳۰) و حتی از موضعی همدلانه امیدواری مردم و عقلانیت بونصر مشکان را در نرنجاندن هواداران مسعود پیش از سلطنت روایت کند (والدمن، ۱۳۷۵: ۱۳۱). با این حال، چنان‌که در ادامه همین بخش با تحلیل ماجرای محاکمه و اعدام حسنک وزیر نشان داده خواهد شد، بخش‌هایی از روایت بیهقی، و رای این ظاهر مشروعیت‌بخش، رگه‌هایی از نمایش فریبکارانه قدرت را نیز آشکار می‌سازند.

نمود عینی این بحران مشروعیت، بازخوانی نامه سلطان محمود در یک فرسنگی دامغان است که مسعود را صراحتاً «عاق» خوانده بود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۹-۲۸). واکنش مسعود و ملازمانش (از جمله بوسهل زوزنی) به این نامه و ملطفه‌های خرد بونصر مشکان به مقدمان لشکر، ماهیت مخدوش مشروعیت مسعود را عریان می‌سازد. پاره کردن و انداختن ملطفه‌ها در کاریز به دستور مسعود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۸-۳۰) نخستین گام در بازنمایی «مشروعیت‌زدایی» و آغازگر پارانوئای بدگمانی بیمارگون او نسبت به کارگزاران کهن بود. اضطراب وجودی مسعود، ترس از دست دادن قدرت را به محرک اصلی عاملیت او بدل ساخت و منجر به زایش زبانی آکنده از ارعاب و بدگمانی شد (دهقانی، ۱۳۹۵: ۳۷-۸). این هراس، خود را در قالب دشمنی کینه‌توزانه با «پدریان» (کارگزاران عهد محمودی) نشان داد. در سرتاسر متن بیهقی، خشم سلطان نسبت به محمودیان پیوسته هراس در دل پدریان می‌افکند؛ چنان‌که حاجب بزرگ، علی، مکاتبات ملوکانه مسعود را دانه و دامی برای فریب می‌داند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۸) و پیش‌بینی او با دستگیری اسف‌بار خودش و برادرش

۱ - Paranoid در اصطلاح روان‌شناسی به کسی می‌گویند که گرفتار Paranoia است، یعنی بدگمانی بیمارگون بر اساس توهمات که بیمار آنها را کاملاً معقول و منطقی می‌شمارد.

منگیتراک محقق می‌شود؛ واقعه‌ای که بیهقی آن را چنین توصیف می‌کند: «بدان مانست که گفتی محمودیان گناهی سخت بزرگ کرده‌اند و بیگانگان‌اند در میان مسعودیان» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۱).

این راهبرد حذف و انتقام‌جویی مناسبات کهن دیوان‌سالاری را مصلوب کرد. آلتون‌تاش که از کارگزاران محمود بود و از دربار مسعود در آستانه دستگیر شدن بود در حال گریختن گفت: «اینها نخواهند گذاشت که هیچ کاری بر قاعده راست بماند» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۰۰). از این رو مسعود زیرکانه به حذف فیزیکی و معنوی ارکان دولت دست زد؛ از جمله عداوت دیرینه با حسنک وزیر به سبب زبان نگاه نداشتن در عهد جوانی (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۱) که به محاکمه و اعدام پر تشریفات و بردار کردن او انجامید (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۶-۲۲۱). چنان‌که اسکات میثمی نشان می‌دهد، بیهقی در این روایت به راستی مورخی واقع‌گرا است، اما توصیف او از محاکمه و اعدام پر تشریفات حسنک به گونه‌ای است که «نظام» را رسوا می‌کند؛ نظامی که در اینجا -همچون بسیاری جاهای دیگر- نمایانگر بازی و نمایشی فریبکارانه است (اسکات میثمی، ۱۳۹۱: ۱۲۷). به همین ترتیب، نیرنگ کینه‌توزانه بوسهل زوزنی در بلخ برای دستگیری و قتل خوارزمشاه آلتون‌تاش در خوارزم (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۸۷) که گرچه رسوا شد و مسعود گناه را به گردن بوسهل انداخت و موقتاً او را محبوس ساخت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۰۲)، اما عملاً ساختار قدرت را از راهبردشناس‌های بزرگ تهی کرد. بونصر مشکان (خردمندترین چهره تاریخ بیهقی) اندوه فقدان کارگزاران نظامی ساده و بی‌حاشیه چون «بوقی پاسبان» را می‌خورد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۸۷).

با حذف یا انزوای پدریان، میدان سیاست غزنوی به تسخیر عاملیت مخرب و فاقد راهبرد «پسریان» درآمد. شاخص‌ترین نماد این جریان، بوسهل زوزنی است؛ مردی ادیب و عربی‌دان اما در دبیری ناتوان و پیاده (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۴۵) که بیهقی او را شرور و پر کینه می‌خواند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۲۲). عاملیت بوسهل در ساختار قدرت مسعود، مبتنی بر «طمع‌افکنی» و «انتقام‌جویی» بود. یکی از کلیدی‌ترین اقدامات ویرانگر او، تحریک مسعود به بازپس‌گیری اموال و صلات بیعتی بود که امیر محمد به دولتمردان و لشکر داده بود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۳۶). این دسیسه‌چینی و اهریمن‌آز، به تعبیر بیهقی نتیجه جز شدن دل‌های همگان و هموار شدن زمینه ویرانی دربار غزنین نداشت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۳۶). کنار بوسهل، شخصیت‌هایی چون عراقی دبیر قرار داشتند؛ کارگزاری نادان که برای نزدیکی خود به شاه، مسعود را در سال ۴۲۶ به لشکرکشی بیهوده و فاجعه‌بار گرگان و طبرستان تشویق کرد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۷۴)؛ سفری آکنده از سرمای مهلک (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۸۰) که دستاوردی جز قحطی، زوال لشکریان و خشم دیرهنگام سلطان («لعنت بر این عراقیک باد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۰۸)) نداشت.

در نظام سلسله مراتبی غزنوی، صلیبیت ساختار به حدی رسیده بود که کارگزاران هرگز زهره گستاخی و استفاده از فعل امر در برابر سلطان را نداشتند و با «غیبت مخاطب در نحو» (مانند اگر بیند وی را عفو کند (سیدقاسم، ۱۳۹۶: ۲۹۴)) سخن می‌گفتند. این سکوت و خاموشی تحمیلی، راه را بر هرگونه نقد بست. بونصر مشکان صراحتاً از این استبداد رأی به فغان آمده و می‌گوید: «تدبیر راست این است که این وزیر بکرد، اما امیر نمی‌شنود... و به چند دفعه به امیر آنچه وزیر سوی من نبشت و بی‌حشمت‌تر هم نبسته بود، نیز عرضه کردم هیچ سود نداشت. و ایزد را سبحانه و تعالی خواست‌هاست که بندگان به سر آن نتوانند شد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۸۶).

نمودهای فردگرایی مسعود و ناشنیدن نصایح مشاوران خردمند عبارت بودند از:

- وعده واهی به علی تگین: مسعود در آغاز حکمرانی، شتاب‌زده به علی تگین وعده داد که در ازای کمک به او، ولایتی ارزشمند به فرزندش دهد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۶). مشاوران این کار را خطرناک دانستند اما مسعود نشنید؛ نتیجه آن شد که علی تگین چغانیان را غارت کرد و پس از مرگ او در سال ۴۲۶ (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۰۳) پسرانش حریفانی سرسخت برای مسعود شدند.
- فراخواندن ترکمانان رانده شده: مسعود برای تقویت لشکر خود، ترکمانانی (قزل، بوقه، کوکناش و یغمر) را که محمود به زور شمشیر به بلخان کوه رانده بود، فراخواند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۷). پشیمانی شتاب‌زده مسعود در سال ۴۲۲ و دستور فروگیری و قتل سران آنها در نیشابور (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۴۸)، منجر به خروج پسران این زعما (مانند پسر یغمر در سال ۴۲۴ (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۹۱)) و ایجاد اغتشاش کلان در خراسان و ری شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۷۵).
- لشکرکشی به گرگان در حین آشوب خراسان: در سال ۴۲۶، با وجود اصرار وزیر (احمد بن عبدالصمد) و بونصر مشکان مبنی بر اینکه نباید خراسان را در برابر تهدید سلجوقیان رها کرد، مسعود نصیحت را نشنید و به گرگان رفت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۷۳). بونصر با شنیدن خبر ورود سلجوقیان به نسا، از سر تأسف به بیهقی گفت: «ای بوالفضل، خراسان شد!» و وزیر نیز گفت: «اینک نتیجه شدنِ آمل و تدبیر عراقیِ دبیر!» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۱۰).
- غلبه بزم بر رزم: چنان‌که بیهقی به صراحت گزارش می‌کند، مسعود حتی در بحبوحه بحران مالیاتیِ گرگان و آمل و بی‌توجهی به تظلم رعیت، «پیوسته... به نشاط و شراب مشغول می‌بود» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۰۱)؛ و در جای‌جای تاریخ، اطنابِ بیهقی در وصفِ مجالسِ شراب و شکار (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۵۱؛ ۷۱۳-

۷۱۵؛ ۸۹۰) در تقابلی معنادار با اختصار او در بیان تظلم‌های مردم (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۳؛ ۱۹۵؛ ۶۰۲) قرار می‌گیرد.

اهمیت این بُعد از رفتار مسعود را، اما، نباید در حد علتی مستقل و رقیب تحلیل عاملیت-ساختار فهم کرد؛ باده‌گساری یک سلطان، فی‌نفسه، رویدادی سیاسی نیست. آنچه آن را به عاملی مؤثر در فروپاشی ساختار بدل می‌کند، فقدان ساز و کاری ساختاری برای مهار آن است. گواه این مدعا آنکه خود بیهقی، در گزارش سفر مسعود به ترمذ، رفتار او در نشاط و شراب را «بر عادت پدرش، امیر محمود» می‌داند؛ یعنی این خصلت، ویژگی منحصر به مسعود نبود. تفاوت سرنوشت ساز در آن است که در عصر محمود، حضور کارگزارانی چون ارسلان جاذب که «زهره» بازگرداندن سلطان به مسیر عقلانی حکمرانی را داشتند (نک: ۱-۲)، از تبدیل این تمایل به بحران ساختاری جلوگیری می‌کرد؛ اما در عصر مسعود، با حذف «پدریان» و جایگزینی آنان با «پسریان» چاپلوس که نه انگیزه‌ای برای بازداشتن سلطان از بزم داشتند و نه جسارت آن را، باده‌گساری مسعود از رفتاری شخصی به تأخیر زیان‌بار در تصمیم‌گیری‌های حیاتی-از جمله در واکنش به تهدید سلجوقیان (نک: ۲-۲، لشکرکشی گرگان)- بدل شد. به این سان، آنچه در نگاه نخست علتی رقیب برای تحلیل ساختاری به نظر می‌آید، در بررسی دقیق‌تر، خود شاهی بر مدعای اصلی این پژوهش است: عاملیت فردی، فارغ از محتوای مشخص آن-خواه استبداد سیاسی، خواه لذت‌جویی شخصی- تنها زمانی به بحران ساختاری می‌انجامد که ساز و کارهای نهادی مهار آن از میان رفته باشد.

تصلب ساختار تصمیم‌گیری و بدگمانی مستمر مسعود تا روزهای پایانی سلطنت ادامه یافت؛ تا جایی که او حتی به وزیر وفادار خود، احمد بن عبدالصمد، نیز بدگمان شد و پاسخ نصایح او را به طعنه می‌داد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۲۰). تشتت ساختاری و تقابل پدریان و پسریان حتی در میدان جنگ نیز آشکار بود؛ تعیین ده سالار برای سپاه نسا و مخالفت حاجب بگتغدی (از پدریان) با تعدد سالاران و حضور جوانان کارناده برکشیده مسعود (پسریان)، شنیده نشد و به شکست سپاه انجامید (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۲۵-۶۳۱). در نهایت، در سال ۴۳۱، هنگامی که وزیر از بازگرداندن مسعود از حرکت به سوی دندانقان نومید شد، حتی از آلتون‌تاش حاجب (تُرک ساده و یک‌لخت) خواست تا سلطان را نصیحت کند، اما استبداد مسعود صلب‌تر از آن بود که فرو ایستد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۲۱). با وقوع شکست نهایی دندانقان در سال ۴۳۱ (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۳۳-۸۴۰)، ساختار تهی شده از خرد جمعی فرو پاشید. پیش‌بینی بونصر مشکان محقق شد که پیش از مرگ با خون جگر گفته بود: «کار ری چنین شد... و حال خراسان چنین... و خداوند جهان شادی دوست و خودرأی... و کاشکی زنده نیستمی که این خلل‌ها نمی‌توانم دید» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۱۰).

۳. ابزارهای بازدارندگی غزنویان در تاریخ بیهقی

ابزارهای بازدارندگی و صلح در تاریخ بیهقی، در امتداد چارچوب عاملیت و ساختار، به معنای بررسی شیوه‌هایی است که قدرت سیاسی برای مهار تنش‌ها و تثبیت خود به کار می‌گیرد. صلح به مثابه «جنگی مدیریت شده» فهم می‌شود که حاصل به کارگیری مجموعه‌ای از تدابیر آگاهانه است. این تدابیر، گاه از اراده شخص سلطان (عاملیت) سرچشمه می‌گیرند و گاه در دل ساختارهای اداری، دیوانی و اجتماعی نهاده شده‌اند. از این رو، ابزارهای صلح را می‌توان به دو حوزه «داخلی» و «خارجی» تقسیم کرد؛ اولی ناظر بر مهار نیروهای درون دستگاه قدرت و جامعه است و دومی معطوف به تنظیم روابط با نیروهای بیرونی و رقیبان سیاسی.

۳-۱- ابزارهای صلح داخلی

در سطح «صلح داخلی»، مهم‌ترین مسئله حفظ انسجام درونی ساختار قدرت و جلوگیری از شکل‌گیری کانون‌های تهدید است. ابزارهایی چون تبعید و حذف شخصیت‌های خطرناک، ارعاب و ایجاد فضای هراس، یا تضعیف مالی کارگزاران، همگی در راستای کنترل نیروهای بالقوه معارض به کار می‌روند. در کنار اینها، نزدیکی به چهره‌های دینی و اجتماعی بانفوذ - که اغلب نقش میانجی میان حکومت و مردم را دارند - نوعی مشروعیت اجتماعی برای قدرت فراهم می‌کند. همچنین شبکه‌های جاسوسی، امکان نظارت مستمر بر کنشگران را مهیا می‌سازند.

۳-۱-۱- فرو گرفتن، تبعید و حذف شخصیت‌های تهدیدکننده قدرت

در سال‌های نخستین جلوس سلطان مسعود، فروگیری‌ها و تبعیدها عمدتاً ناشی از «بحران مشروعیت» و ترس نهاده‌ینه شده سلطان و ملازمان جدیدش (پسریان/نودولتان) از پدربیان (کارگزاران عهد محمودی) و مدعیان سلطنت بود. مسعود برای تثبیت صلح داخلی، پیشگیری از جنگ مدعیان و تثبیت اقتدار خود، دست به حذف ساختاری هر جریانی زد که کمترین ظن استقلال رأی یا وفاداری به عهد محمودی در آن می‌رفت. این کنش‌ها را می‌توان به دو دسته فرعی تقسیم کرد:

الف) حذف و حبس مدعیان حاکمیت: شاخص‌ترین نمود این رویکرد، فروگیری امیر محمد (برادر سلطان) است. محمد به سبب نرم‌خویی و غفلت، توسط لشکر خود به زعامت حاجب علی قریب در تگین‌آباد فرو گرفته شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱). مسعود او را به قلعه کوهتیز فرستاد و دستور داد «عزیزاً مکرماً بدان قلعت مقیم می‌باشد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸) و مدتی بعد او را به قلعه مندیش گسیل داشت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۹). کنش مشابه دیگر، برخورد با امیر عضدالدوله یوسف (برادر محمود و عموی مسعود) است. یوسف که در عهد محمد

سپاه سالار بود، پس از قدرت‌گیری مسعود به هرات رفت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۸). مسعود ابتدا او را به قصدار تبعید کرد و با گماشتن مشرفان و نگاهبانان، قدرت اثرگذاری او را محدود ساخت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷-۳۱۶)، سپس در سال ۴۲۲ او را در نزدیکی غزنه فرو گرفت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۲۲) و به قلعه سگاوند فرستاد که یک سال بعد در قلعه دروته درگذشت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۳۱).

ب) فروگیری پدریان و کارگزاران کهن: ترس از شبکه قدرت محمودیان، مسعود را به حذف بازوهای نظامی و دیوانی پدریان واداشت. فروگیری منگیتراک و برادرش علی قریب در هرات و محبوس کردن او در قلعه غزنین (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۶؛ ۹۹)، نمونه‌ای از این دست است. نمونه راهبردی تر آن، توطئه فروگیری آلتوتاش خوارزمشاه در سال ۴۲۳ بود که توسط بوسهل زوزنی طراحی شد و در ذهن سلطان نشست (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۷۸). اگرچه آلتوتاش با هوشمندی از این توطئه رست و بعداً در جنگ دبوسی با علی تگین کشته شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸-۴۴۷)، اما این اقدام، خوارزم را به سمت عصیان فرزندان او (هارون و اسماعیل) سوق داد و صلح مرزی را نابود کرد.

۳-۱-۲- وحشت افکندن

در ساختاری که پادشاه خودرأی (عاملیت مستبد) تاب پذیرش عواقب اشتباهات خود را ندارد، مجازات سخت کارگزاران به ابزاری برای فراقنی شکست‌ها تبدیل می‌شود. نمونه عریان آن، فاجعه‌ای است که بر سر بوطلحه شبلی (عامل هرات) آمد. پس از شکست‌های پیاپی ارتش غزنوی از سلجوقیان، بوطلحه در هرات بی‌دفاع ماند و برای نجات شهر ناچار به مدارا با ترکمانان شد؛ اما سلطان مسعود پس از شکست شخص خودش در سرخس (سال ۴۳۰)، برای تبرئه خود، تمام گناه را به گردن بوطلحه انداخت: «و از هرات و نواحی آن، بادغیس و گنج روستا و هر کجا دست رسید، به هزار هزار دینار برات نبشتند لشکر را و به عُنْف بستند بهانه آنکه با ترکمانان چرا موافقت کردند. و کارها دیگر شد که این پادشاه را عمر به آخر رسیده بود، و کسی زهره نمی‌داشت که به ابتدا سخن گفتی با وی و نصیحت کردی. و اعیان هرات چون بوالحسن علوی و دیگران بگریخته بودند و بوطلحه شبلی عامل را نصیحت کرده که روی پنهان باید کرد و وی نکرده بود، امیر مغافصه فرمود تا بوطلحه را بگرفتند و بازداشتند و هرچه داشت پاک بستند پس پوستش بکشیدند، چون استره حجام بر آن رسید کشته شد، رحمه‌الله علیه. و من وی را دیدم بر سر سرگین دانی افکنده در جوار کوشکِ عدنانی که آن را سکین گویند و تگین سقلابی پرده‌دار بر وی موکل. و این بوطلحه چون حاجب سبازی را ترکمانان بزدند آنگاه به هرات آمدند به استقبال ایشان رفته بود و نُزل، و سبب گذشته شدن او این بود» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۸۲).

در امتداد سیاست «فرو گرفتن» و حذف، یکی از پیامدهای مهم استبداد مسعود، عادی شدن خشونت در مناسبات حکمرانی و تبدیل آن به رویه‌ای روزمره در اداره قلمرو است. در چنین فضایی، کنش‌های کارگزاران نیز بازتابی از عاملیت سلطان می‌شود و خشونت از مرکز به پیرامون سرایت می‌کند. سیاست ارباب کنشی مستمر ساختاری در سراسر این عهد بوده است. نمود عینی معنای «وحشت» (به معنای قدرت نابودگری و مشت آهنین) در پیام تهدیدآمیز مسعود به علاءالدوله کاکو (پیش از حرکت سلطان به ری و پس از کشتار اصفهان) کاملاً عیان است: «پس اگر عشوہ دهد کسی، نخرد که او را گویند «با سستی باید ساخت که مسعود بر جناح سفر است و اینجا مقام چند تواند کرد؟» باید خرید و چنین سخن نباید شنید که وحشت ما بزرگ است و ما چون به وحشت بازگردیم، دریافت این کار از لونی دیگر باشد. والسلام» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۷). در ری هم مسعود مردم را تهدید می‌کند و آنها را از سرنوشت مردم سپاهان انداز می‌دهد. بیهقی پیغام تند سلطان را چنین ثبت کرده است: «اگر طاعتی بینیم بی‌ریا و شبهت، در برابر آن عدلی کنیم و نیکوداشتی که از آن تمام‌تر نباشد، و پس اگر به خلاف آن باشد از ما دریافت ببینید فراخور آن، و نزدیک خدای عز و جل معذور باشیم که شما کرده باشید. و ناحیت سپاهان و مردم آن جهانیان را عبرتی تمام است. باید که جوابی جزم قاطع دهید، نه عشوہ و پیکار، چنان که بر آن اعتماد توان کرد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۲). بزرگان ری هم در پاسخ از سلطان می‌خواهند: «تازیانه‌ای اینجا به پای کند او را فرمان‌بردار باشیم» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴). در لایه‌های پایینی ساختار، این وحشت‌آفرینی به غارت و مصادره اموال مردم غیر نظامی توسط کارگزاران و نظامیان مسعود تبدیل می‌شد. نمونه‌های زیر تصویرگر این وضعیت هستند:

۳-۱-۲-۱- غارت آمل

زمانی که سلطان مسعود برای اداره ولایات غربی، کارگزاران خود را روانه می‌کرد، مأموریت آنان صراحتاً تعدی و غارت بود. وقتی بوسهل اسماعیل در سال ۴۲۶ مأمور وصول اموال در آمل می‌شود، بیهقی ستم بر مردم را با این عبارات سوزناک توصیف می‌کند: «و آتش در شهر زدند و هرچه خواستند می‌کردند و هر که را خواستند می‌گرفتند و قیامت را مانست دیوان باز نهاده، و سلطان ازین آگاه نی و کس را زهره‌ای که باز نماید و سخنی راست بگوید، تا در مدت چهار روز صد و شصت هزار دینار به لشکر رسید، و دو چندین بسته بودند به گزاف، و مؤنات و بدنامی‌ای سخت بزرگ حاصل شد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۰۰).

۳-۱-۲-۲- غارت گرگان

کارگزار دیگر، سعید صراف، هنگامی که در سال ۴۲۶ اشراف و دیوان گرگان را گرفت، به جان مردم غیر نظامی افتاد. بیهقی ضمن گزارش این رویداد به ستم ساختاری هم اشاره می‌کند: «و صاحب دیوانی گرگان به سعید صراف دادند که کدخدای سپاه سالار غازی بود، و خلعت پوشید و به شهر رفت و مال‌ها ستن گرفت. و سرای‌ها و مال‌های گریختگان می‌جستند و آنچه می‌یافتند می‌ستدند؛ و اندک چیزی به خزانه می‌رسید، که بیشتر می‌ربودند چنان که رسم است و در چنین حال باشد» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۴۷).

۳-۱-۲-۳- غارت بیهق

تکان‌دهنده‌ترین مصداق ستم بر غیر نظامیان، رفتار لشکر مسعود به فرماندهی آلتون‌تاش حاجب در زمستان سال ۴۳۱ در ناحیه بیهق است. او برای تأمین سوخت لشکریانش، دارایی زراعی و زیست محیطی مردم را نابود کرد: «فرمان داد تا درختان پسته کهنسال را که در روستاهای ایزین و جلین و نوقاریز بود از بیخ ببرند... گفت: در این چوب دهنیت است و خوش می‌سوزد! درختان را بریدند و بر شتران نهادند و به غزنین بردند، تا آنجا که مردمان خراسان از سر غایت تنفر، او را «حاجب پاکروب» لقب نهادند» (ابن فندق، ۱۳۱۷: ۲۷۳). این رفتار، یادآور قاعده‌ای است که بعدها سعدی به صورت تمثیلی بیان می‌کند: انحراف در رأس قدرت، در سطوح پایین‌تر گسترش می‌یابد. به این سان، کارگزاران به جای ایفای نقش تعدیل‌کننده در ساختار، خود به عامل بی‌ثباتی تبدیل می‌شوند.

اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبی
ز آرد غلامان او درخت از بیخ
به پنج بیضه که سلطان ستم روا دارد
زنند لشکریانش هزار مرغ به سیخ

(سعدی، ۱۳۸۱: ۷۴)

۳-۱-۳- جاسوسی

در دیوان‌سالاری غزنوی، منصب «مشرفی کل مملکت» (رئیس شبکه بازرسی و اطلاعاتی) چنان اهمیت ساختاری داشت که عملاً هم‌تراز دیوان وزارت به شمار می‌رفت؛ کارنامه دیوانی بوسهل حمدوی عینی‌ترین شاهد این هم‌عرضی است. او که پیش‌تر در عهد امیر محمد تجربه وزارت داشت، در دولت مسعود به عنوان مشرفی کل حکومت گماشته شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۹۶) و جایگاهی یافت که پس از درگذشت میمندی، نامزد اول صدارت بود، هرچند مسعود برای مهار بحران جبهه غرب، او را با اختیارات تام به عمیدی ری فرستاد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۲۹).

در سامانه امنیتی مسعود، هیچ‌کس -حتی نزدیک‌ترین کانون‌های وفاداری و کسانِ برخاسته از خاندان شاهی- ایمن نبودند. ابوالفضل بیهقی در جای‌جای تاریخ خود روش‌های زیرکانه او برای جاسوسی را باز می‌نماید. مثلاً رسول خلیفه پیش از آنکه خبر مرگ خلیفه را بیاورد، مسعود از آن مطلع است و برای این موضوع آماده است، اما در عین حال خود را به نادانستن می‌زند و هنگام رفتن رسول هم برایش جاسوس می‌گمارد: «و رسول از بلخ رفت روز پنجشنبه بیست و دوم محرم و پنج قاصد با وی فرستادند چنان‌که یکان یکان را می‌بازگرداند با اخباری که تازه می‌گردد و دو تن را از بغداد بازگرداند به ذکر آنچه رود و کرده آید. و در جمله رجالان و قودکشان مردی منهی را پوشیده فرستادند که بر دست این قاصدان قلیل و کثیر هرچه رود بازنماید -و امیر مسعود در این باب آیتی بود» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۹۰). امیر یوسف، عموی مسعود، بلافاصله پس از جلوس شاه در محاصره جاسوسان قرار گرفت. مسعود به سرهنگان دستور داد مراقب او باشند و بیهقی فاش می‌سازد: «شنودم که طغرل حاجبش را بر وی در نهان مشرف کرده بودند تا انفس یوسف می‌شمرد و هر چه رود باز می‌نماید» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۸). دیوان رسالت که جایگاه اسرار حکومت بود، خود به جولانگاه مشرفان پنهانی مسعود بدل شده بود. مسعود پس از پادشاهی، به بونصر مشکان (رئیس دیوان رسالت) فاش می‌کند که دو تن از دبیران او در گذشته، جاسوسان پنهانی مسعود در دیوان بوده‌اند: پاسخ بونصر، نمایان‌گر حیرت از دانستن موضوع است و اعلام می‌کند اگر این موضوع را می‌دانست آن دو دبیر را اخراج می‌کرد، زیرا «دبیر خائن به کار نیاید» (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۷۶).

جدول ۱- ساختار و کارکرد شبکه اشراف و منهیان در تاریخ بیهقی

نام کارگزار / مُشرف	جایگاه رسمی در دستگاه	شرح وقایع و کارکرد اطلاعاتی
نوشتگین خاصه خادم	خادم مقرب سلطان محمود	جاسوسی به نفع مسعود در ماجرای خیش خانه هرات (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۴۶).
طغرل حاجب	حاجب دربار	شمارش انفاس امیر یوسف و گزارش حرکات او (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۸).
سعید صراف	کدخدا و کارگزار مالی	اشراف پنهان بر غازی (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۱؛ ۴۲۱)؛ گزارش نابه کاری های سباشی (۴۲۹ هـ) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۰۶).
بوالفتح حاتمی	دبیر دیوان رسالت محمود	جاسوسی برای مسعود (۴۲۱) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۷۶)؛ افشای توطئه شاه علیه آلتونناش (۴۲۳ هـ) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶-۴۰۳).
جمعی (بوالمظفر)	صاحب برید نیشابور	اختفا در نیشابور (۴۲۹-۴۳۱ هـ) و ارسال پنهانی گزارش ها به مسعود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۳۲).
حسن محدث	ندیم سلطان مسعود	رابط پنهانی و جاسوس مسعود در گرگان (۴۰۸-۴۲۰) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۶۲).
ریحان خادم	خادم ارشد محمودی	ناظر اعمال و رفتارهای مسعود در هرات به امر محمود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۳۳).
بوسعید مشرف	پیغام گزار و معتمد شاه	جانشین بونصر صینی؛ مشرف رسمی درگاه تا پایان عهد مسعود (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۴۰).
بوالقاسم علی نوکی	دوست بونصر مشکان	صاحب برید و مشرف کل شهر غزنین (۴۲۴) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸-۳۵۶).
بونصر نوکی	دبیر دیوان رسالت	صاحب برید لشکر؛ بعدها رئیس و مشرف مملکت در عهد ابراهیم (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۳۵).
خسرو (قاضی)	قاضی و کارگزار	مشرف رسمی درگاه در سال ۴۲۲ (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۲۵).
امیرک قتل	کدخدا و معتمد	اشراف بر کنش های سپاهسالار علی دایه (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۶۱).
بوالفتح کرمانی	دوست اریارق سالار هند	مشرف رسمی درگاه (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۶۸).
بوبکر نوکی	پسر بوالقاسم نوکی	مشرف رسمی درگاه در ناحیه گیری هند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۵۷).

(نگارنده، ۱۴۰۴)

در کنار موارد یاد شده در متن، شبکه گسترده تری از اشراف و منهیان مسعود را در دو لایه متمایز باز می نماید: نخست، مشرفان رسمی درگاه که هویت شان آشکار و مسئولیت شان اطلاع رسانی روا و پذیرفته شده بود (چون بوسعید مشرف، خسرو قاضی، بوالفتح کرمانی، بوالقاسم علی نوکی، بونصر نوکی و بوبکر نوکی، هر یک مشرف رسمی درگاه یا ناحیه ای معین)؛ دوم، منهیان نفوذی ای که هویت شان پنهان بود و

کارکردشان دقیقاً در همین پنهان‌کاری نهفته بود (چون نوشتگین خاصه خادم، سعید صراف، بوالفتح حاتمی، حسن محدث، ریحان خادم و جمعی). این تفکیک دو لایه نشان می‌دهد مسعود نه به یک شبکه واحد جاسوسی، بلکه به دو ساز و کار موازی و مکمل - نظارت علنی و نظارت پنهان - متکی بود. نمونه گویای تعامل این دو لایه، ماجرای آلتون‌تاش خوارزم‌شاه است: چنان‌که پیش‌تر آمد، توطئه فروگیری او را بوسهل زوزنی طراحی کرد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۷۸)؛ اما به گزارش جدول بالا، این بوالفتح حاتمی - از منهای نفوذی دیوان رسالت - بود که سرانجام این توطئه را افشا کرد (۴۲۳) (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶-۴۰۳)؛ امری که نشان می‌دهد حتی توطئه‌های درونی دربار مسعود نیز از چشم شبکه موازی جاسوسی خود او پنهان نمی‌ماند و بوسهل نیز، در همان دستگاهی که او را به کار می‌گرفت، زیر نظارت بود.

۳-۱-۴- نزدیکی با شخصیت‌های علمی، دینی و پرنفوذ در شهرها

در منطق حکمرانی غزنوی، قدرت تنها از قبضه شمشیر بر نمی‌خاست. در دیالکتیک میان عاملیت مستبد پادشاه و ساختار متزلزل امپراتوری غزنوی، حفظ صلح داخلی و ایجاد بازدارندگی امنیتی در ولایات، نیازمند بازویی فراتر از مشت آهنین نظامی بود؛ بازویی که امروزه از آن به «قدرت نرم» یاد می‌شود. کنار هر لشکرکشی، شبکه‌ای از روابط با شخصیت‌های علمی، دینی و اجتماعی شهرها در کار بود که کارکردی دوگانه داشت: هم مشروعیت‌بخشی به حاکم و هم انتقال پیام، اطلاعات و نفوذ در بافت اجتماعی شهرها. از منظر جامعه‌شناسی قدرت، اعیان، قضات، فقیهانی نظیر خاندان تباری و صاعد و رؤسای شهرها که معتمدان و برگزیدگان نانوشته مردم به شمار می‌رفتند، حلقه‌های واسط میان کانون قدرت و توده‌های محلی بودند.

جدول ۲- شبکه معتمدان و کارکرد رسولی آنها در تاریخ بیهقی

نام شخصیت / فرستاده	پایگاه اجتماعی / لقب	سال مأموریت	مقصد / طرف مذاکره	هدف ساختاری و کارکرد رسولی
بوطاهر تباری	فقیه و روحانی تباری	۴۲۵-۴۲۲	درگاه قدرخان قراخانی	ایجاد بازدارندگی امنیتی در ماوراءالنهر و واسطه ازدواج دختر قدرخان (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۷).
بوالقاسم حصیری	ندیم و دولتمرد	۴۲۵-۴۲۲	درگاه قدرخان قراخانی	همپای بوطاهر در وساطت ازدواج (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۷).
بونصر صینی (قاضی)	فقیه، فرزند امام سبکتگین	۴۲۶	سلجوقیان	مذاکره صلح و مهار ترکمانان (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۴۰).
بونصر مطوعی زوزنی	حاکم و سالار سپاه عرب	۴۳۰	سلجوقیان بعد از جنگ طلخاب	دیپلماسی اضطراری پس از شکست نظامی (بیهقی، ۱۳۸۴: ۷۸۰).
ابوبکر السلیمانی الطوسی	فقیه و رسول خلیفه	۴۲۲ و ۴۲۴	از بغداد به دربار بلخ	تنفیذ منشور خلافت و تزریق مشروعیت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۳۸۶).
مسعود محمد لیث	فقیه، ادیب و دبیر دیوان	۴۳۲	ارسلان خان (پسر قدرخان)	تجدید عهد دیپلماتیک پس از دندانقان (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۶۹).
بومحمد مسعدی	معتمد دیوانی، وکیل خوارزمشاه	۴۲۷	پسران علی تگین	حل مناقشات مرزی حدود چغانیان (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۴۸).
بوالمحاسن	رئیس گریان و طبرستان	۴۲۳	از سوی باکاليجار به بلخ	گرفتن منشور حکومت گریان برای زیاریان (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۳۳).
دانشمند نبیه	فقیه دربار	۴۲۱	قلعه کوهتیز (امیر محمد)	ابلاغ پیام حساس عزل و انتقال قدرت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۰).
مظفر حاکم و ندیم	فقیه، ندیم و مترجم تازی	۴۲۱ و ۴۲۳	قلعه کوهتیز / رسول خلیفه	ابلاغ پیام سیاسی / تشریفات استقبال (بیهقی، ۱۳۸۴: ۹؛ ۳۵۱؛ ۳۸۰).
احمد طشتدار	از نزدیکان خاص مسعود	۴۲۱	قلعه کوهتیز (امیر محمد)	انتقال پیام‌های محرمانه آغاز سلطنت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۸۲).
علوی (سید)	علویان ری	۴۲۱	از ری به غزنه (امیر محمد)	دیپلماسی خانوادگی برای انتقال قدرت (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۸).

(نگارنده، ۱۴۰۴)

از میان سیزده مورد جدول ۲، چهار مورد -دانشمند نبیه، مظفر حاکم، احمد طشتدار و علوی سید- همگی به سال ۴۲۱ و به یک رخداد واحد بازمی‌گردند: تثبیت انتقال قدرت از امیر محمد به مسعود و مدیریت

ارتباط با محمد مجوس در قلعه کوه‌تیز. تمرکز این حجم از کارکردِ رسولی بر یک بحرانِ واحد به خوبی نشان می‌دهد که در نخستین ماه‌های سلطنتِ مسعود -پیش از آنکه بحرانِ مشروعیت به شکلِ بازِ خصومت با «پدریان» درآید- شبکه‌ای متراکم از واسطه‌ها به کار گرفته شد تا مشروعیتِ لرزانِ جانشینیِ کودتاگونه، از طریقِ دیپلماسیِ خانوادگی و مذهبی، برای طیفِ وسیعی از مخاطبان -از مدعیِ برکنار شده گرفته تا خاندانِ علویِ ری- قابل پذیرش جلوه کند. غلبه چشمگیرِ فقیهان و روحانیون در سایرِ سفارت‌های این جدول (نزد قدرخانِ قراخانی، خلافت و سلجوقیان) نیز مؤیدِ این نکته است که مشروعیتِ دینی، ابزاری موازی و مکملِ زورِ نظامی برای مدیریتِ صلحِ خارجی بود.

این بخش را می‌توان مستقیماً به صلح خارجی وصل کرد، زیرا نزدیکی با شخصیت‌های علمی و دینی و اعیان شهری، غالباً برای بازدارندگی، تضمین وفاداری، یا نرم کردن موضع طرف مقابل به کار می‌رود. مثلاً استقبال از رسول خلیفه، اعزام فقیهان به دربار خلیفه، یا فرستادن رؤسای محلی برای گرفتن منشور حکومت، همگی نشان می‌دهد که صلح خارجی در بیهقی تنها از راه شمشیر ساخته نمی‌شود، بلکه از راه اعتبار، منزلت، و زبانِ محترمانه قدرت نیز پیش می‌رود.

۳-۲- ابزارهای صلح خارجی

در مقابل، «صلح خارجی» به مدیریتِ تهدیدهای بیرونی و تنظیمِ موازنه قوا در عرصه منطقه‌ای مربوط می‌شود. تاریخ بیهقی برای این سطح، طیفِ متنوعی از ابزارها را گزارش می‌کند که در این پژوهش دو موردِ اصلی آنها به تفصیل بررسی می‌شود: نخست، کسبِ تأییدِ خلیفه به منزله پشتوانه مشروعیتِ فرادست؛ و دوم، ایجادِ پیوندهای سیاسی از راه ازدواج یا اتحاد با رقبای منطقه‌ای. سایرِ ابزارهای صلح خارجی -نظیر سیاست‌های پیش‌دستانه مرزی یا گروگان‌گیری به صورتِ وکیل در- نیز در تاریخ بیهقی رگه‌هایی دارند، اما تحلیلِ تفصیلیِ آنها از حوصله این نوشتار خارج است و می‌تواند موضوعِ پژوهش‌های مستقلِ آتی باشد. نکته دیگری که نیازمندِ تدقیق است، جایگاهِ «جاسوسی» در این طبقه‌بندی است: اگرچه در بخش ۳-۱-۳ جاسوسی عمدتاً در خدمتِ صلحِ داخلی (نظارت بر رقبای و کارگزارانِ داخلی) بررسی شد، دست کم یک نمونه در همان بخش -گماردنِ منهی بر رسولِ خلیفه هنگام رفت و آمد میانِ بلخ و بغداد (ص ۳۹۰)- عملاً کارکردی در سطحِ خارجی نیز دارد، چراکه به شناختِ دقیقِ نیات و اخبارِ دربارِ خلافت مربوط می‌شود. این نمونه نشان می‌دهد مرز میانِ جاسوسیِ «داخلی» و «خارجی» در عملِ حکمرانیِ غزنوی، بر خلافِ دسته‌بندیِ تحلیلیِ این پژوهش، همواره روشن و قاطع نبوده است؛ امری که خود مؤیدِ این نکته نظری است که ساختارهایِ نظارتی، فارغ از مرزهایِ جغرافیایی، در خدمتِ یک هدفِ واحد -کاهشِ عدم قطعیت

برای کانون قدرت- عمل می کردند. در مجموع، صلح خارجی بر نوعی عقلانیت موازنه گر استوار است که می کوشد بدون ورود مستقیم به جنگ، شرایطی فراهم آورد که تهدیدها در فاصله ای امن مهار شوند.

۳-۲-۱- تأیید خلیفه

رابطه غزنویان با خلافت عباسی را نمی توان صرفاً در قالب «وفاداری دینی» دریافت. این رابطه در واقع یک پیمان سود متقابل بود که هر طرف از آن بهره متفاوتی می برد. خلیفه القادر (۳۸۱-۴۲۲) که در پی احیای اقتدار خلافت عباسی در برابر رقیبان فاطمی و نفوذ آل بویه بود، به بازوی نظامی توانمندی نیاز داشت که مشروعیت سنی را در خراسان و ماوراءالنهر تضمین کند. محمود غزنوی نیز که پایگاه مردمی مستحکمی نداشت، به پوشش مشروعیت بخش خلافت نیازمند بود تا فتوحات و حکمرانی اش را از جنگاوری صرف به «جهاد» و «دفاع از اسلام» بدل کند (راوندی، ۱۳۵۷، ج ۲: ۲۵۳).

این منطق در عمل چنین کار می کرد: محمود هر اقدامی که برای خلیفه سودمند بود انجام می داد- سرکوب اسماعیلیان، اعدام داعی فاطمی، حمله نظامی به ابوالفتح داود- و در ازای هر خدمت، لقبی می گرفت: «یمین الدوله و امین المله»، «نظام الدین و ناصر الحق»، «کهدف الدوله و الاسلام» (باسورث، ۱۳۵۷: ۵۱). اما این رابطه را نباید یک سویه دید؛ محمد ناظم به درستی اشاره می کند که محمود در اواخر حکومت مصمم شده بود خلیفه را زیر فرمان خود در آورد (راوندی، ۱۳۵۷، ج ۲: ۲۵۴). آشکارترین وجه این رابطه، لقب هایی بود که خلیفه به محمود و سپس مسعود اعطا کرد. این القاب صرفاً افتخاری نبودند؛ در ساختار مشروعیت قرون میانه اسلامی، لقب خلیفه به معنای تأیید رسمی حاکمیت بود. از این رو وقتی خلیفه پس از مرگ محمود، نامه تعزیت و تهنیت برای مسعود فرستاد و «عهد و لوا و تحف» گسیل کرد، مسعود «سخت شاد شد و قوی دل شد» (راوندی، ۱۳۵۷، ج ۲: ۱۸۳) و بوق و دهل نواختند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۱۸). همچنین فرمان داد نامه را برملا بخوانند و نسخه هایش را به سراسر ولایات بفرستند. این واکنش به روشنی نشان می دهد که تأیید خلیفه نقشی اطلاع رسانی-تبلیغاتی داشت: اعلام عمومی مشروعیت سلطان در گستره قلمرو. باسورث اشاره می کند که محمود در برهه ای شایع کرد قصد دارد مذهب از حنفی به شافعی را تغییر دهد (باسورث، ۱۳۵۷: ۵۱). می توان شاهد این ادعا را جلسه های حصیری و کرجی دانست: «دو تن از فقهای نامدار دربار محمود بودند و شرکت آنان در این مجلس به امر محمود برای شنیدن بحث های خلافتی حنفی و شافعی بوده است. قابل یادآوری است که محمود در همین سال ها شایع کرده بود قصد تغییر مذهب از حنفی به شافعی دارد، که به قول فروزانفر نوعی سیاست پیشگی مطابق حوائج و مقتضیات روز بوده است و شاید هم برای مرعوب کردن خلیفه در جهت نزدیکی به شیعه (بیهقی، ۱۳۹۴: ۹۹۷).

۳-۲-۲- ازدواج سیاسی

در تاریخ بیهقی این ابزار، هم برای ایجاد پیوند با رقبای منطقه‌ای و هم برای مهار تهدیدات مرزی به کار می‌رود؛ یعنی حکومت با ازدواج، هم‌زمان دو هدف را دنبال می‌کند: تعیین مرزهای سیاسی در قالب روابط خانوادگی و ایجاد تضمین غیر مستقیم برای وفاداری طرف مقابل. نمونه بارز این سیاست، پیوند میان مسعود و خاندان قدرخان است. قدرخان، حاکم ترکستان و متحد محمود، در حیات خود با غزنویان در رابطه‌ای دوستانه بود و حتی وعده‌ای مبنی بر ازدواج دختر محمود (حره زینب) با یغانتگین (پسر قدرخان) داده شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۶). اگرچه این پیوند عملی نشد، اما همان وعده‌ها سبب تنش‌های آینده میان مسعود و بغراخان (پسر دیگر قدرخان) شد، چون او پس از مرگ پدر، هم خواستگار زینب و هم خواستار سهم‌الارث او شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶-۶۹۲). نمونه دیگر، ازدواج با کاليجار، حاکم آل‌زیار، است. با کاليجار در نیابت از فرزند خردسال منوچهر، عملاً بر گرگان حکمران بود و برای تثبیت جایگاه خود، از مسعود منشور حکومتی دریافت کرد؛ در عوض، مسعود خواستار مال ضمان و پیوند با کاليجار با خاندان خود شد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۴۳۳). با کاليجار دختر خویش را با جهیزیه‌ای بزرگ نزد مسعود فرستاد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۵۱۰) و در مقابل، خلعتی از مسعود دریافت داشت (بیهقی، ۱۳۸۴). در مورد خوارزمشاهان، نیز ازدواج کارکردی مشابه دارد. حره کالجی، خواهر محمود، ابتدا به همسری علی بن مأمون خوارزمشاه درآمد و پس از مرگ او، به زنی برادرش، ابوالعباس مأمون، درآمد (بیهقی، ۱۳۸۴: ۹۰۷). نمونه دیگر، روابط با پسران علی‌تگین است. آنان پس از مرگ پدر، ابتدا به قلمرو مسعود حمله کردند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۰۳)، اما پس از آن، با ارسال رسول، خواستار روابط حسنه شدند و در سال ۴۲۸ تقاضای وصلت با خاندان مسعود کردند (بیهقی، ۱۳۸۴: ۶۶۶). از آن پس، روابطشان بهبود یافت. این مورد نشان می‌دهد که ازدواج در اینجا تنها ابزاری برای مجتمع‌سازی دشمن و تبدیل رقیب به پیوند است. این گونه، حکومت غزنوی می‌کوشد تهدید را از طریق ازدواج به همکاری تبدیل کند.

۴. نتیجه

در تحلیل نهایی، تفاوت بنیادین میان حکومت سلطان محمود غزنوی و سلطان مسعود، فراتر از سیاست‌های ظاهری، ابزارهای سرکوب یا راه‌گشای دیپلماتیک، در نسبت دیالکتیکی میان «عاملیت» و «ساختار» قدرت ریشه دارد. سلطان محمود، هرچند استبدادش آشکار و گاه بی‌رحمانه بود، توانست عاملیت فردی خویش را درون یک ساختار عقلانی و نهادینه شده مهار کند. او کارگزاران کارآزموده و راهبردشناس‌هایی را گرد خود جمع آورد که به درستی می‌توان آنها را «پدریان» نامید؛ مردانی چون ارسلان جاذب که نه تنها

مجری اوامر، بلکه تصحیح کننده خطاهای سلطان و نگهبان تعادل نظام بودند. این تعادل ساختاری، ابزارهای قدرت -از تبعید و ارباب گرفته تا جاسوسی، ازدواج‌های سیاسی و کسب تأیید خلیفه- را از حالت راه‌گشایی صرف به ابزاری راهبردی و پایدار بدل کرد و به محمود امکان داد تا امپراطوری‌ای پهناور را با وجود تنش‌های درونی و بیرونی، برای دهه‌ها حفظ کند.

در مقابل، سلطان مسعود با عاملیت فردی کنترل نشده و استبداد شخصی فاقد مهار ساختاری -از بحران مشروعیت و پارانوای سیاسی گرفته تا گرایش فراینده او به بزم و باده‌گساری در غیاب کارگزارانی که جسارت بازداشتن او را داشته باشند- دقیقاً همان ابزارها را به کار گرفت اما به نتایجی معکوس رسید. او نه تنها «پدریان» دوران پدر را حذف کرد، بلکه دربار را از عناصر باتجربه تهی ساخت و آن را به «پسریان» - جوانان فاقد عمق راهبردی و غرق در چاپلوسی - سپرد. این ترکیب ویرانگر استبداد فردی با بی‌کفایتی ساختاری، علی‌رغم شباهت ظاهری در به کارگیری راه‌گشاهای، در نهایت به فاجعه دندانقان انجامید. ابزارهایی که در دست محمود صلح را تثبیت می‌کردند، در دست مسعود به مانورهای لحظه‌ای و بازدارندگی کوتاه مدت تقلیل یافتند.

در ساحت داخلی، مسعود با بحران مشروعیت عمیق ناشی از به تخت‌نشینی از طریق کودتا روبه‌رو بود. این بحران، ترس مداوم از محمودیان را برانگیخت و به تدریج به یک چرخه معیوب بدل شد: حذف رقبا، بی‌اعتمادی به نخبگان، و نهایتاً انزوای تصمیم‌گیری در دایره‌ای بسته از چاپلوسان. ساختار تصمیم‌گیری که در عصر محمود بر پایه مشورت و تعادل بنا شده بود، تحت سلطه ترس و خودرأیی مسعود، از کارایی افتاد. در عرصه صلح خارجی نیز، تلاش‌های مسعود برای تقلید از پدر -از ازدواج با کاللیجار تا پیوند با خاندان علی‌تگین- فاقد پشتوانه راهبردی و استمرار نهادی بود. این پیوندها، به جای ایجاد شبکه‌ای پایدار از اتحادها، به روابط موقتی و شکننده‌ای بدل شدند که با نخستین شکست، به جنگ و مصالحه‌های تحمیلی جدید منجر می‌گشتند. تاریخ بیهقی روایتگر آن است که چگونه غلبه عاملیت فردی کنترل نشده بر ساختار نهادی، حتی با وجود به کارگیری ابزارهای مشابه، به فروپاشی قدرت منجر می‌شود. صلح پایدار، نه محصول صرف اراده سلطان، بلکه حاصل تعامل هوشمندانه و متوازن میان عاملیت و ساختار است. جایی که این تعادل برهم می‌خورد، حتی قدرتمندترین حکومت‌ها نیز در برابر نیروهای تاریخی آسیب‌پذیر می‌شوند.

فهرست منابع

منابع فارسی

- آشوری، داریوش (۱۳۹۳). دانشنامه سیاسی، چاپ بیست و سوم. تهران: مروارید.

- ابن‌فندق، ابوالحسن علی بن زید بیهقی (۱۳۱۷). تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمنیار. تهران: بنگاه دانش.
- اسکات میثمی، جولی (۱۳۹۱). تاریخ‌نگاری فارسی (سامانیان، غزنویان، سلجوقیان). ترجمه محمد دهقانی. تهران: ماهی.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۵۶). تاریخ غزنویان. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- بدیعی ازنده‌ای، مرجان؛ افضل‌ی، رسول؛ معینی علمداری، جهانگیر، و گل‌فشان، عاطفه (۱۴۰۳). تکاپوی امنیتی دستگاه جاسوسی و آنها در تثبیت و تداوم حکومت مسعود غزنوی بر اساس تاریخ بیهقی. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۶ (۴)، ۳۳-۴۸.
- بودون، ریمون، و بوریکو، فرانسوا (۱۳۸۵). فرهنگ انتقادی جامعه‌شناسی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: فرهنگ معاصر.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۴). تاریخ بیهقی. تصحیح علی‌اکبر فیاض. تهران: علم.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۹۴). تاریخ بیهقی. تصحیح محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی. چاپ پنجم. تهران: سخن.
- توحیدفام، محمد، و حسینیان امیری، مرضیه (۱۳۸۸). تلفیق کنش و ساختار در اندیشه گیدنز، بوردیو و هابرماس و تاثیر آن بر جامعه‌شناسی جدید. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴ (۳)، ۷۹-۱۰۷.
- حاتمی، سعید (۱۳۹۰). اندیشه ماکیاولی و تاریخ بیهقی. تاریخ ادبیات (پژوهشنامه علوم انسانی)، ۳ (۶۶)، ۹۳-۱۱۴.
- دهقانی، محمد (۱۳۹۵). حدیث خداوندی و بندگی. چاپ دوم. تهران: نی.
- راغب، محمد (۱۳۹۴). روایت‌شناسی تاریخ‌نگارانه تاریخ بیهقی. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۷). تاریخ اجتماعی ایران. جلد دوم، چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- سعدی (۱۳۸۱). گلستان سعدی، تصحیح و توضیح غلام‌حسین یوسفی، چاپ ششم. تهران: خوارزمی.
- سیدقاسم، لیلا (۱۳۹۶). بلاغت ساختارهای نحوی در تاریخ بیهقی. تهران: هرمس.
- شامپاین، پاتریک (۱۳۹۱). پیر بوردیو. ترجمه ناهید مؤیدحکمت. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شایان‌مهر، علی‌رضا (۱۳۹۴). پی‌یر بوردیو. تهران: اختران.
- شُویه، کریستی‌ین، و فونتن، اولیویه (۱۳۸۵). واژگان بوردیو. ترجمه مرتضی کُتبی. تهران: نی.
- صحرانی، قاسم، و میرزایی مقدم، مریم (۱۳۹۰). بی‌اعتمادی در دستگاه مسعود غزنوی و دلایل آن در تاریخ بیهقی. پژوهش‌های تاریخی، ۳ (۳)، ۱۱۳-۱۳۰.
- صفای، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران (جلد ۲). تهران: انتشارات فردوس.
- صنعتی، محمدحسن (۱۳۹۲). ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی. تهران: امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق، چاپ ششم. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود (۱۳۲۷). تاریخ گردیزی یا زین‌الأخبار. تصحیح میرزا محمدخان قزوینی. تهران: بی‌تا.

- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳). چکیده آثار آنتونی گیدنز. ویراستار فیلیپ کسل، ترجمه حسن چاوشیان. تهران: ققنوس.
- والدمن، مریلین (۱۳۷۵). زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی. ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی). تهران: تاریخ ایران.

منابع غیر فارسی

- Chatterjee, I., Kunwar, J., & den Hond, F. (2019). Anthony Giddens and structuration theory. In *Management, Organizations and Contemporary Social Theory*.
- **Doi:10.4324/9780429279591-4**
- Joseph, J. (2020). The agency of habitus: Bourdieu and language at the conjunction of Marxism, phenomenology and structuralism. *Language & Communication*.
- **Doi:10.1016/j.langcom.2020.01.004**
- Leander, A. (2010). Habitus and field. In *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. **Doi:10.1093/ACREFORE/9780190846626.013.51**
- O'Donnell, M. H. (2010). Structure and agency. <https://doi.org/10.4135/9781446263532>
- Stones, R. (2017). Agency and structure. In *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory*. **Doi:10.1002/9781118430873.est0006**